

Lucio Colletti

Bernstein och den Andra internationalens marxism

1968

Översättning: Inga Brandell och Fausto Giudice

Innehåll

1. Engels "politiska testamente".....	1
2. Innehållet i Bernsteins kritik	3
3. "Sammanbrottsteorin.....	5
4. "Den stora depressionen".....	8

Original: *Bernstein e il marxismo della Seconda Internazionale* i Lucio Colletti: *Ideologia e società*, s. 61-83. Texten publicerades ursprungligen som inledning till den italienska utgåvan av Bernsteins *Socialismen och Socialdemokratin* (1968). Den svenska versionen är förkortad. Översättning: Inga Brandell och Fausto Giudice

1. Engels "politiska testamente"

I inledningen till det första omtrycket av *Klasstriderna i Frankrike*, som Engels skrev i mars 1895 några få månader före sin död, påpekade han att det främsta misstaget han och Marx gjort sig skyldiga till vid tiden för revolutionen 1848 hade varit att bedöma den dåtida europeiska situationen som mogen för en socialistisk omvandling:

Historien har gett oss och dem som tänkte som vi fel. Den har tydligt visat att det ekonomiska utvecklingskedet på kontinenten då var långt från moget för den kapitalistiska produktionens avskaffande. Det har bevisats genom den ekonomiska revolution som efter 1848 har nått hela kontinenten och ... verkligen gjort Tyskland till en första rangens industrination.¹

Denna missbedömning av den kapitalistiska utvecklingens verkliga nivå 1848 byggde, enligt Engels, i väsentlig grad på en felaktig *politisk* uppfattning hos honom och Marx, som de då hade grundat på tidigare revolutionära erfarenheter, framförallt på den franska revolutionen. Det var tanken på revolutionen som en "minoritets" handling. "Det var naturligt och oundvikligt att vår uppfattning om arten och utvecklingen av den 'sociala' revolution som proklamerats i Paris i februari 1848, av proletariats revolution, var starkt färgad av minnena från 1789 och 1830 års modeller." Men eftersom "alla tidigare revolutioner har lett till att ett klasstyre ersatts med ett annat", och "fram till nu ... alla härskande klasser bara varit små minoriteter i förhållande till det behärskade folkets massa", var "den gemensamma formen för alla dessa revolutioner ... att de var minoritetsrevolutioner. Även när majoriteten aktivt deltog gjorde den, medvetet eller ej, det bara för en minoritets, räkning. På grund av det, eller helt enkelt på grund av majoritetens passivitet och brist på motstånd, framstod minoriteten som hela folkets representant."

Historien hade nu skarpt tillbakavisat denna oriktiga överföring av de tidigare revolutionernas karaktär till "proletariats kamp för sin frigörelse". Historien "har avslöjat", skriver Engels, "att vår dåtida uppfattning var en illusion". "Historien har gjort än mer, den har inte bara krossat de felaktiga uppfattningar vi då hade, utan också helt förändrat villkoren för proletariats kamp. Sättet att kämpa 1848 är idag från alla synpunkter förlegat och det är något som i detta sammanhang är värt att närmare undersöka."

¹ Marx-Engels, *Klasstriderna i Frankrike 1848-1850*, Gidlunds 1971, s. 44. Engels förord till andra upplagan är daterat från den 6 mars 1895. Alla följande citat kommer från denna text, ss. 40-56 i den svenska upplagan.

Den slutsats Engels kom fram till var att genom de moderna stående arméerna (förutom naturligtvis själva den socialistiska omvandlingens karaktär) var ”tiden för överraskande kupper, för revolutioner genomförda av en liten minoritet i spetsen för omedvetna massor” nu för alltid förbi. ”När det gäller en total omvandling av den samhällsliga organisationen måste massorna själva delta, måste massorna själva redan ha förstått vad det gäller, vad det är de ger sitt blod och sitt liv för. De senaste femtio årens historia har lärt oss detta. Men för att massorna ska förstå vad som ska göras är det nödvändigt med ett långt och tålmodigt arbete och det är just det arbetet vi håller på med nu och det med en framgång som gör att motståndarna misströstar.”

Detta nödvändiga, långa och tålmodiga arbete – som är ”det långsamma propagandaarbetet och verksamheten i parlamentet” – erkänns som ”partiets omedelbara uppgift”, inte bara i Tyskland utan även i Frankrike och andra ”romanska länder”, där man ”mer och mer inser att den gamla taktiken måste revideras”. Det var, ”vad som än händer i andra länder”, i varje fall den väg den tyska socialdemokratin måste fortsätta på såsom den internationella rörelsens förtrupp.

De två miljoner väljare som det sänder till valurnorna, tillsammans med de ungdomar utan rösträtt som följer det, bildar den största och mest kompakta massan, den internationella proletära arméns stormtrupp. Den står redan för mer än en fjärdedel av rösterna och ökar ständigt, som fyllnadsvärd till riksdagen, värd till de olika delstatsparlamenten, kommunalvärd och värd till handelsdomstolar har visat. Denna ökning sker lika spontant, kontinuerligt, oåterkalleligt och samtidigt lugnt som ett naturligt förlopp. Alla regeringens försök att stoppa den har varit dömda att misslyckas. Redan idag kan vi räkna med två och en kvarts miljoner väljare. Om vi fortsätter på detta sätt kommer vi att vid seklets slut ha erövrat merparten av mellanskikten i samhället, av småborgarna och småbönderna, och vi kommer att ha blivit den avgörande kraften i landet, som alla andra måste böja sig för, vare sig de vill det eller inte. Att få denna tillväxt att fortsätta oavbrutet tills den av sig själv överväldigar det rådande regeringssystemet, är vår huvuduppgift.

Denna tillitsfulla syn på utvecklingen och den snabbhet med vilket målet skulle kunna nås (”vid seklets slut”, alltså knappt mer än fem år senare, om inte takten avbröts av misstag), gör att Engels åter kan rikta strålkastarna på det centrala temat i skriften, d.v.s. att ”omsvängningen” som socialdemokratin i Tyskland redan genomfört, och som det nu var dags för i de andra länderna, hade varit nödvändig och visat sig riktig. ”Revideringen” av den gamla taktiken var nödvändig eftersom det idag ”bara finns ett medel med vilket den ständiga uppgången för de kämpande socialistiska krafterna i Tyskland kan stoppas för en tid och till och med kastas tillbaka: en konflikt i stor skala med armén, en åderlåtning som i Paris 1871”, som, även om den i det långa loppet säkert skulle övervinnas, ändå skulle ”bromsa” den ”normala utvecklingen”.

Den nya taktiken däremot var den enda som kunde befrämja och säkra den fortskridande, oemotståndliga utvecklingen mot socialismen, som den kapitalistiska utvecklingen nu på sin höjdpunkt krävde: den ”intelligenta användning” som de tyska arbetarna gjort av den allmänna rösträtten och som var förklaringen till partiets överraskande snabba utveckling, dokumenterad av den valstatistik Engels citerade:

Tack vare de tyska arbetarnas intelligenta användning av den allmänna rösträtten ... kan hela världen följa partiets överraskande utveckling i ovedersägliga siffror. 1871: 102 000, 1874: 352 000, 1877: 493 000 röster för socialdemokratin. Därefter kom höga myndighetens erkännande av dessa framgångar i form av lagar mot socialisterna: partiet bröts för en tid sönder och antalet röstande sjönk 1881 till 312 000. Men detta övervanns snabbt och ... därpå började verkligen en snabb ökning för rörelsen. 1884: 550 000, 1887: 763 000, 1890: 1 427 000 röster. Då paralyserades statens hand. Lagen mot socialisterna försvann, antalet socialdemokratiska röster ökade till 1 878 000, mer än en fjärdedel av de avgivna rösterna. Regeringen och de härskande

klasserna hade uttömt alla sina medel – utan nytta, utan mål, utan framgång – ... Staten höll på att förlora fotfästet, medan arbetarna befäste sitt.

Med denna användning av rösträtten byggde de tyska arbetarna inte bara ”det starkaste, mest disciplinerade socialistiska partiet med den snabbaste utvecklingen” utan de gav också ”sina kamrater i alla länder” ett nytt vapen, ett av de mest effektiva, genom att visa dem hur den allmänna rösträtten kan användas. Den allmänna rösträtten hade ”enligt de franska marxisternas program blivit *transformé, de moyen de dupêrie qu'il a été jusqu'ici, en instrument d'émancipation* – från att, som hittills, ha varit ett medel för att vilseleda, hade den blivit till ett medel för frigörelse”. Det var just ”denna effektiva användning av den allmänna rösträtten” som utgjorde den ”nya kampmetod” proletariatet redan anammat och som det skulle försöka använda även i framtiden. Eftersom allt måste ske öppet fruktade ”bourgeoisin och regeringen” redan ”mer arbetarpartiets lagliga aktivitet än dess olagliga, mer valsegrarna än upprorets segrar”. Engels sammanfattar:

Historiens ironi vänder allt upp och ned. Vi 'revolutionärer', 'omstörtare' har mycket mer framgång med lagliga medel än med olagliga och omstörtning. Ordningens partier, som de kallar sig, finner sin undergång i den lagliga ordning de själva skapat. De ropar vanmäktigt med Odilon Barrot: *la légalité nous tue*, lagligheten blir vår död. Medan vi med denna laglighet får starka muskler och friska kinder och blomstrar så det är ett nöje att se.

2. Innehållet i Bernsteins kritik

Denna text av Engels, som blev hans ”politiska testamente”, är från 1895. Ett år senare började Bernstein att i *Neue Zeit* publicera en serie artiklar under rubriken *Socialismens problem*. Efter att flera gånger ha avbrutits och sedan återupptagits mellan 1896 och 1898 på grund av de polemiska reaktioner artiklarna väckte, utkom artikelserien slutligen omarbetad och utvidgad i mars 1899 under titeln *Socialismens förutsättningar och socialdemokratins uppgifter*.² Det sätt på vilket Bernstein lägger fram sitt resonemang påminner omedelbart om de frågor som Engels tagit upp i sin skrift: hans och Marx' felbedömning när det gällde att uppskatta den samhälleliga och politiska utvecklingens längd, den felaktiga uppfattningen om revolutionen som en ”minoritetsrevolution”, nödvändigheten att ”revidera” den ”gamla” upprorstaktiken till förmån för en ny taktik, som den tyska socialdemokratin redan anammat och som grundade sig på användandet av rösträtten.

Engels hade talat om en revidering av ”taktiken”. Bernstein invände att denna revidering av taktiken också måste medföra en revidering av ”strategin”, alltså av själva förutsättningarna för den teoretiska marxismen. De misstag som Engels tagit avstånd från hade inte uppstått av en slump, utan kunde härledas ur viktiga punkter i doktrinen. Innan den reviderats var det omöjligt att undgå misstag. Bernstein var alltså inte oense om den nya taktiken. Partiets politiska praktik var riktig. Det var bara det att, för att snabbt och utan motsättningar gå vidare på den väg som den nya taktiken öppnat, var det viktigt att frigöra sig från den utopiska upprorsfraseologin som den gamla taktiken givit näring till. ”Det tyska partiets praktik har i själva verket ofta, eller snarare alltid, varit opportunistisk.” Ändå, eller just därför, har ”dess politik vid varje tillfälle varit mera korrekt än dess fraseologi. Jag vill alltså inte ändra partiets

² E. Bernstein, *Socialismens förutsättningar och socialdemokratins uppgifter*, Stockholm 1907 (Stuttgart 1899). Kring artikelserien i *Probleme des Sozialismus* se L. Amodios not i Rosa Luxemburg *Scritti scelti*, Milano 1963, s. 135-140 (på svenska se ss. 256-258 i *Marx-Engels i Urval av Bo Gustafsson*, Sthlm. 1965 ö.a.). Replikerna till Bernstein kom främst från Kautsky *Bernstein und dos sozialdemokratische Programm* Stuttgart 1899 (på sv. under titeln *Socialdemokrati och socialism: en kritik av Bernsteins arbete* o.s.v. Sthlm. 1908) och från Rosa Luxemburg, *Sozialreform oder Revolution?* Leipzig 1899, (nu i Rosa Luxemburg, *Gesammelte Werke*, Berlin 1972, Band 1/1, s. 369 ff.) till italienska översatt i de ovannämnda *Scritti*. Plechanovs artiklar som polemiserade mot *Probleme des Sozialismus* och svarade på Conrad Schmidts försvar av Bernstein är samlade i nionde bandet av Plechanovs verk på ryska.

verkliga politik ... det jag strävar efter och ... som teoretiker bör sträva efter, är att skapa enhet mellan teori och verklighet, mellan ord och handling.”³ Denna förklaring finns i ett brev till Bebel från oktober 1898. I februari 1899 skrev Bernstein till Victor Adler med dessa ord: ”Doktrinen”, alltså marxismen, ”är inte tillräckligt realistisk för mig, den har så att säga kommit efter rörelsens utveckling i praktiken. Den passar kanske fortfarande i Ryssland ... men i Tyskland är den i sin gamla form förbi.”⁴

Det förelåg alltså en motsättning mellan socialismens teoretiska förutsättningar och socialdemokratins praktik (därav bokens titel). Uppgiften var alltså att revidera teorin, som blivit utopisk och föråldrad, och att föra den i nivå med partiets politiska praktik. Bokens syfte var i korthet att ifrågasätta närvaron av en nödvändig förbindelse mellan marxismen och arbetarrörelsen. Socialismen borde kunna frigöra sig från den gamla teorins hinder. ”Marxismens defekt ligger i den överdrivna abstraktionen” och i den ”teoretiska fraseologi” som följer. ”Glöm inte”, skrev Bernstein till Bebel, ”att Kapitalet med all sin vetenskaplighet i sista hand var en tendensskrift och förblev oavslutad. Oavslutad enligt mig just därför att konflikten mellan vetenskaplighet och tendens gjorde Marx' uppgift allt svårare. I detta avseende är detta storverks öde nästan symboliskt och utgör hursomhelst en tydlig varning.”⁵

De misstag Engels hade påtalat hade alltså inte uppstått av en händelse utan hade sina orsaker i själva teorin. Misstaget om den kapitalistiska utvecklingens tidsrymd härrörde ur en dialektisk apriorism av hegeliantskt slag, ur fatalismen och determinismen i den materialistiska historieuppfattningen. Det var i korthet ”sammanbrottsteorins” misstag (*Zusammenbruchtheorie*), alltså den ständiga väntan på en omedelbart förestående och oundviklig ”katastrof”, som det kapitalistiska systemet enligt marxismen var dömt till av sin egen natur. Misstaget 1848, om maktövertagandet genom ”revolution” eller en ”politisk katastrof” och om störtandet av staten, härrörde också ur det aprioristiska och tendentiella i Marx' resonemang, som i detta fall, enligt Bernstein, till fullo delades av blanquismen.

Kort sagt hade apriorismen, som kom ur en syn på den historiska utvecklingen som dialektisk antites, tendensen eller, som det sägs idag, det ”ideologiska” syftet fått Marx att begå våld på den vetenskapliga analysens resultat. Härav följde hans teori om samhällets polarisering i två klasser, vidare uppfattningen om den tilltagande utarmningen och proletariseringen av mellanskikten, och till slut också uppfattningen om de ständigt fördjupade ekonomiska kriserna och den därav följande ökande revolutionära spänningen.

Beviset för att alla dessa teser är aprioristiska ligger, säger Bernstein, i det faktum att de vederlagts av den historiska utvecklingen. Saker och ting har inte ägt rum på det sätt Marx förutsåg och hoppades. Det hade inte blivit någon koncentration av produktionen och småföretagen hade inte eliminerats av de stora företagen. Inom handel och industri hade koncentrationen gått mycket långsamt; inom jordbruket hade det inte alls skett någon eliminering av de små enheterna, tvärtom. Kriserna hade inte förvärrats och intensifierats. Samtidigt som de blivit mer sällsynta och mindre häftiga hade kapitalet, med bildandet av karteller och truster, fått fler självreglerande instrument till sitt förfogande. Slutligen hade samhällets polarisering i två ytterlighetsklasser inte inträffat. Tvärtom hade frånvaron av proletarisering av mellanskikten och de arbetande klassernas förbättrade levnadsvillkor snarare dämpat än skärpt klasskampen. ”Samhällsförhållandena har inte förvärrats”, säger Bernstein, ”på det sätt som *Manifestet* beskrev. Att dölja detta är inte bara onödigt utan också vansinnigt. Antalet egendomsägare har inte minskat utan ökat. Den enorma ökningen av samhällets rikedomar har inte betytt att det skapats en allt mindre grupp kapitalmagnater, utan ett växande antal kapitalister på alla nivåer. Mellanskikten har ändrat karaktär, men de har

³ V. Adler, *Briefwechsel mit August Bebel und Karl Kautsky* Wien 1954, s. 259. Bernsteins brev till Bebel är från d. 20 okt. 1898.

⁴ A.a. s. 289.

⁵ A.a. s. 261.

inte försvunnit ur samhällshierarkin." Slutligen, tillägger Bernstein, "på det politiska planet ser vi i alla utvecklade länder hur den kapitalistiska bourgeoisins privilegier får ge vika för de demokratiska institutionerna. Under inflytande av dessa institutioner och under det allt bestämdare trycket från arbetarrörelsen har det blivit en samhällsreaktion mot kapitalets utsugningstendenser som, även om den idag är osäker och tvekan, når allt vidare sektorer av det ekonomiska livet." Kort sagt, "arbetslagstiftning", "demokratisering av kommunalförvaltningen", "allmän rösträtt" tenderar att underminera själva grunden för klasskampen. Det bekräftar och bevisar än en gång att där det råder parlamentarisk demokrati är det inte längre möjligt att se staten som ett organ för klassförtryck. "Ju mer de moderna nationernas politiska institutioner demokratiseras, desto mer minskar risken för stora politiska katastrofer." Arbetarklassen bör alltså inte sträva efter att gripa makten genom revolution, utan bör reformera staten och omforma den i en alltmer demokratisk riktning. Sammanfattningsvis finns alltså en motsättning mellan den politiska demokratin och den kapitalistiska utsugningen. Den förstnämndas utveckling, alltså den politiska jämlikhetens, måste nödvändigtvis leda till att också den ekonomiska ojämlikheten och med den själva klasskillnaderna så småningom utjämnas och övervinns.

Det är klart att Engels i sitt resonemang inte avsåg att säga något av detta slag. Samtidigt som Bernstein underströk betydelsen av dennes "politiska testamente", medgav han för övrigt själv att Engels knappast kunde förmodas ha satt igång denna "nödvändiga revidering av teorin". Men Bernstein åtnjöt ändå vid den tid då hans artiklar började utges i *Neue Zeit* mycken prestige inom den tyska socialdemokratin, inte bara för att han i årtal lett partiorganet i Zürich under undantagslagarnas tid i Tyskland, inte bara för att han tillsammans med Kautsky hade deltagit, i förberedelserna till *Erfurterprogrammet*,⁶ utan också för att han i flera år levt vid Engels' sida i England, som lärjunge och vän. "Från 1883 ansåg Engels Bernstein och mig som den marxistiska teorins mest tilltrodda representanter",⁷ påminner sig Kautsky senare. I augusti 1895, vid Engels död, uppdagades det att den han föredragit av de båda just var Bernstein, som i testamentet anförtroddes Engels' och Marx' "litterära kvarlevor".

Det är självklart att det vore meningslöst att ur dessa element försöka dra fram en gemensam syn hos Engels och Bernstein. Även om Bernstein i själva verket flera gånger lät förstå att hans "inre kamp" och det "nya synsätt", som mognat hos honom inte hade varit en hemlighet för Engels, står det utom tvivel att, som Kautsky skrev, "om Engels haft en misstanke om hans förändring skulle han säkert inte till honom överlämnat sina litterära kvarlevor."⁸ Även om vi bortser från dessa mindre viktiga överväganden, tjänar närheten i relationerna dem emellan att understryka två viktiga fakta: inte bara att "revisionismen" föddes i hjärtat av andra internationalens marxism och utgick därifrån, utan också att Bernsteins polemik blir obegriplig om man inte beaktar *den* marxism som polemiken utgick ifrån och som den i verklig mening alltid förblev ett komplement till.

3. "Sammanbrottsteorin

Grundvalen för hela Bernsteins resonemang är kritiken av "sammanbrottsteorin". Kautsky påpekade med rätta i sin bok *Bernstein och det socialdemokratiska programmet*, som också kom ut år 1899, att "Marx och Engels aldrig hade producerat någon speciell teori om sammanbrottet" och att "denna term hade sitt ursprung hos Bernstein, liksom begreppet 'utarmningsteorin' kom från motståndarna till marxismen".⁹ Men vad Bernstein menade med denna teori var i stort inte något annat än innehållet i de välkända avsnitten i *Kapitalet* om "den kapitalistiska ackumulationens historiska tendens".

⁶ Kautsky, *Das Erfurter Programm*, Stuttgart 1892, s. VIII.

⁷ F. Engels' *Briefwechsel mit Karl Kautsky*, s. 90.

⁸ Brev från Kautsky till Adler från d. 21.3.99. I *Adler a.a.* s. 303.

⁹ Kautsky, *Bernstein a.a.*, s. 42.

Marx säger att konkurrensens tvingande lagar bestämmer att de större kapitalisterna efter hand exproprierar de mindre och att "kapitalets centralisation" blir alltmer uttalad. Detta förlopp som påskyndas av periodiskt återkommande ekonomiska kriser belyser det kapitalistiska systemets inneboende begränsningar: motsättningen mellan produktionens sociala karaktär och tilläggnandets privata form. Marx säger att å ena sidan "utvecklas i allt större omfattning samverkansformer inom arbetsprocessen, omvandling av arbetsmedel till arbetsmedel som endast kan användas kollektivt, ekonomisering av alla produktionsmedel genom deras användning som produktionsmedel för sammansatt samhälleligt arbete". Å andra sidan "växer, med det ständigt minskande antalet kapitalmagnater som monopoliserar och tillägnar sig alla fördelar i denna transformationsprocess, misären, förtrycket, slaveriet, degraderingen, exploateringen, men också arbetarklassens uppror växer, samtidigt som den blir allt större och mer disciplinerad, enad och organiserad genom det kapitalistiska produktionssättets egen mekanik."

Och Marx slutar:

Själva kapitalets monopol blir en boja för det produktionssätt som har sprungit fram ur det, blomstrat med det och under det. Centraliseringen av produktionsmedlen och socialiseringen av arbetet når en punkt där de blir oförenliga med sitt kapitalistiska hölje. Det brister. Den sista stunden är slagen för den kapitalistiska privategendomen. Expropriatorerna blir själva exproprierade.¹⁰

Det är ett faktum att Bernstein inte var ense med denna beskrivning av "den kapitalistiska ackumulationens historiska tendens", som han ansåg vara "en spekulativ förutsägelse". Det är inte bara av en händelse som den huvudsakliga kraften i hans bok är inriktad på att förneka eller starkt begränsa det som idag även av icke-marxistiska ekonomer anses vara den mest verifierade av Marx' förutsägelser: den kapitalistiska koncentration och centralisering han förutsåg.¹¹ I denna mening har alltså Rosa Luxemburg rätt när hon säger att "det som ifrågasätts hos Bernstein inte är snabbheten i utvecklingen utan själva inriktningen i det kapitalistiska samhällets utveckling, och därmed själva övergången till en socialistisk ordning". Bernstein tillbakavisar i själva verket "inte bara en bestämd form för kapitalismens sammanbrott, utan själva möjligheten av ett sammanbrott".¹² Eller han förnekar inte bara "sammanbrottet" (som vi ska se inte är en av Marx' tankar och som ska skiljas från varje uppfattning om något automatiskt "sammanbrott" såsom Rosa Luxemburgs egen tes att systemet "rör sig mot en punkt där det upplöses och helt enkelt blir en omöjlighet"¹³) utan förnekar även själva kärnan i marxismen: tanken att den kapitalistiska ordningen är ett *historiskt* fenomen, ett *övergångs*-fenomen och inte "naturligt", och att den på grund av sina egna inre, objektiva motsättningar alstrar krafter som strävar mot en annan organisering av samhället.

Det är otvivelaktigt att Bernstein uttryckligen förkastade allt detta. Det bästa beviset därpå, om det behövs, är hans ansträngningar att visa på kapitalismens möjligheter till "självreglering". Kartellerna, kreditsystemet, det förbättrade kommunikationssystemet, den arbetande klassens förbättrade levnadsvillkor var sådana faktorer som garanterade systemets överlevnad, eftersom de eliminerade eller åtminstone mildrade den kapitalistiska ekonomins interna

¹⁰ Marx, *Kapitalet, Första Boken, Sjunde avdelningen*, s. 670-71

¹¹ Vi vill bara rapportera följande värdering från en prominent amerikansk ekonom, W. Leontiev, som förkastar många aspekter i Marx' teori. Så här säger han om "Marx' briljanta analys av det kapitalistiska systemets långsiktiga tendenser": "Rikedomens ökande koncentration, de små och mellanstora företagens snabba eliminering, konkurrensens progressiva begränsning, den ständiga teknologiska processen förknippad med en ständig ökning av det fasta kapitalet och, till sist men inte minst, den icke avtagande återkomsten av kriscyklar: allt detta är en imponerande uppräknings av bekräftade förutsägelser utan like, inför vilka den moderna ekonomiska teorin, trots alla sina finesser, har föga att säga" i: *American Economic Review Supplement*, mars 1938, s. 5 och 9.

¹² Luxemburg, *Scritti scelti*, a.a. s. 148-149.

¹³ A.a. s. 148. Denna tes kommer att utvecklas av R. Luxemburg i *Die Akkumulation des Kapitals*, ital. översättning *Accumulazione del Capitale*, Torino 1960 (på franska Paris 1969, Maspéro Ed.).

motsättningar och hindrade dem från att växa och förvärras. Med andra ord, grundtanken hos Marx, enligt vilken socialismen har sina *objektiva* förutsättningar och rötter i själva den kapitalistiska produktionen, ersattes hos Bernstein med socialismen som *etiskt ideal*, målet för en civiliserad mänsklighet med frihet att välja sin egen framtid och följa de högsta moral- och rättsprinciper. Som Rosa Luxemburg syrligt påpekade var ”det som här erbjuds en framställning av det socialistiska programmet baserad på 'rent förnuft', d.v.s. med enklare ord en idealistisk framställning. Den objektiva nödvändigheten, alltså grunden i den samhälleliga materiella processen, finns inte”.¹⁴

För att göra saken rättvisa är det emellertid nödvändigt att också beakta att det sätt på vilket Marx' egen teori tolkades i den tidens marxism förändrade det som för Marx var en *historisk tendens* till en ”oundviklig *naturlag*”. En våldsamt kris skulle förr eller senare skapa förhållanden med allvarlig misär, som i sin tur skulle uppelda människors sinnen mot systemet och visa att det var omöjligt att fortsätta med den gamla ordningen. Denna allvarliga och ödesdigra ekonomiska kris skulle därefter utvidgas till en allmän kris i samhället som först skulle avslutas i och med att proletariatet kom till makten. Enligt Bernstein var detta den förhärskande uppfattningen inom socialdemokratin. I denna finns, skrev han, ”en djupt rotad övertygelse om att denna utvecklingsväg är en *oundviklig naturlag* och att en stor allmän ekonomisk kris är nödvändig för att öppna vägen till det socialistiska samhället”.

Att den tyska socialdemokratin sades stå för tesen om det borgerliga samhällets förestående och oundvikliga 'sammanbrott' (*Zusammenbruch*) under de ”rent ekonomiska orsakernas” avgörande tryck, attackerades energiskt av Kautsky i hans svar på *Socialismens förutsättningar och socialdemokratins uppgifter*.

I den tyska socialdemokratin officiella uttalanden får Bernstein förgäves söka ett påstående som pekar i samma riktning som den sammanbrottsteori han hänvisar till. I det avsnitt i *Erfurtprogrammet* som handlar om kriserna finns det inte ett ord om sammanbrott.¹⁵

Och ändå var Bernsteins anklagelse inte helt gripen i luften. Det visar sig bl.a. av reaktionerna från vissa marxistiska håll (Cunow t.ex.) som på nytt hävdade att Marx och Engels verkligen trodde på ett katastrofsammanbrott för kapitalismen.¹⁶ Det visar sig också i just Erfurtprogrammet, som drogs upp av Kautsky under 1891 och 1892. I Erfurtprogrammet är det helt tydligt att den ”historiska tendens” som Marx talat om omvandlats till en *naturlig* och ödesbestämd lag. Kautsky skrev i sin kommentar till programmet:

Vi anser det nuvarande samhällets sammanbrott (*Zusammenbruch*) vara oundvikligt, därför att vi vet att den ekonomiska utvecklingen med naturnödvändighet leder till förhållanden som tvingar de utsugna att bekämpa privategendomen, att den ökar de utsugnas antal och styrka och minskar antalet och styrkan hos de utsugare som har intresse av att den existerande ordningen fortlever, och att det till slut leder till outhärdliga villkor för befolkningens stora massa för vilka det endast återstår att välja mellan passiv nedbrytning och aktivt uppror mot den existerande egendomsordningen.

Och Kautsky tillägger:

Det kapitalistiska samhället har misslyckats, dess upplösning är nu bara en fråga om tid. Den oemotståndliga ekonomiska utvecklingen producerar med naturnödvändighet det kapitalistiska produktionssättets bankrutt. Bygandet av en ny form av samhälle på det gamlas plats är nu inte längre bara något *önskvärt* utan det har blivit något *oundvikligt*.¹⁷

Temat om det kapitalistiska samhällets förestående sammanbrott och den omedelbara

¹⁴ A.a. s. 151.

¹⁵ Kautsky, *Bernstein* a.a. s. 43.

¹⁶ P. M. Sweezy, *Teorin för den kapitalistiska utvecklingen*, Stockholm 1970 redogör för debatten kring ”sammanbrottets teori” på ss. 189 ff

¹⁷ Kautsky, *Das Erfurter Programm* a.a. s. 106 och s. 136.

övergången till socialismen utgör ett grunddrag i *Bernstein-debatten*, inte bara av de teoretiska och doktrinära skäl som redan nämnts och som vi får tillfälle att återkomma till, utan också därför att de olika former detta *tema* framträdde i under perioden vid sekelskiftet återspeglar en verklig historisk process som det är oundgängligt att i detta sammanhang åtminstone nämna.

4. "Den stora depressionen"

Bland ekonomerna har de sista tjugofem åren av 1800-talet på senare tid börjat betraktas som en avgörande fas i kapitalismens historia. Nästan hela denna period präglas av en långvarig ekonomisk kris, som bär namnet Den stora depressionen och som, med undantag för två korta avbrott, varade från 1873 till 1895.¹⁸ Under loppet av denna kris, som började med en våldsam krasch, men som snart fick ett mindre dramatiskt men segslitet förlopp (vilket delvis medförde att många samtida inte såg att det var en verklig kris i ordets klassiska mening), gavs fritt spelrum åt alla grundläggande kategorier i Marx' analys, vilka här kan studeras i sin tillämpning. Det gäller profitkvotens fallande tendens som följd av kapitalets ökande "organiska sammansättning", investeringstillfällena som stagnerade och delvis upphörde, ohejdad konkurrens, som förutom dess effekt på profitmarginalen även resulterade i spektakulära prissänkningar.

Engels införde i sin utgåva av den tredje volymen av *Kapitalet* en längre not om Marx' behandling av aktiebolagen. Han nämner där Den stora depressionen i följande ord:

Mot den för var dag växande snabbhet med vilken produktionen inom alla sektorer av storindustrin kan ökas står den ständigt allt långsammare utvidgningen av marknaden, som måste ta emot den ökande kvantiteten produkter. Vad produktionen ger en månad kan knappast absorberas av marknaden på år ... Följderna är en kronisk allmän överproduktion, prisfall, minskande och till och med helt försvinnande profiler. Kort sagt den omskrutna fria konkurrensen har inget mer att ge och måste själv tillkännage sin uppenbara och skandalösa bankrutt.¹⁹

När Engels i denna text understryker att det går allt långsammare för marknaden att utvidgas, syftar han framför allt på ett viktigt utmärkande drag för perioden, som han i olika sammanhang återkommer till, nämligen slutet på det engelska industrimonopolet i världen och inledningen av den internationella kampen om marknaderna – inte för varuexport, naturligtvis, utan för kapitalexport. Det är i själva verket just under den stora depressionen som den tyska och amerikanska industrin, som börjat centraliseras tidigare än den brittiska och mer intensivt, inleder tävlan om hegemonin i världen.²⁰

Slutet på det "engelska industrimonopolet" fick stor betydelse för Engels' tänkande under hans sista år. Han omnämner det i förordet från 1892 till *Arbetarklassens situation i England*: slutet på detta monopol måste föra med sig att den brittiska arbetarklassen förlorar sin

¹⁸ M. Dobb, *Studies in the Development of Capitalism*, London 1947, ss. 300 ff. För bibliografiska referenser och data om den stora depressionen (sysselsättning, investeringar, priser o.s.v.) se S. G. E. Lythe, *British Economic History since 1760*, London 1950.

¹⁹ Marx, *Kapitalet, Tredje Boken, Andra avdelningen*.

²⁰ G. M. Trevelyan, *Engelska kulturbilder*, Stockholm 1954, Fjärde Delen, s. 164 f. (Originallets titel: *English social History*): "Fransktyska kriget 1870 var den första chocken. Under de följande tre decennierna växte Amerikas och Tysklands industriella kapacitet, och dessa länder började på allvar konkurrera med England. De ofantligt mycket större naturtillgångarna i Amerika och den vetenskapliga och tekniska utbildning som de förutseende regeringarna i Tyskland tillhandahöll kom att betyda mer och mer för varje år som gick. För att möta den nya situationen kunde Englands frihet, frihandel och individualistiska självhjälp inte ensamma räcka till. En viss känsla i den riktningen ledde till att vår tekniska utbildning förbättrades. Det ledde också till större intresse för våra besittningar 'på andra sidan haven', vilket resulterade i den imperialistiska rörelsen efter 1890 och till en vänskapligare och mer respektfull inställning gentemot Amerika ... och 'kolonierna', som Canada och Australien fortfarande kallades."

”privilegierade ställning” och följaktligen ”socialismens uppgång i England”. Det tycks som om känslan av att systemet snabbt gick mot den slutliga uppgörelsen förstärktes inför depressionens effekter och den fria konkurrensens ”misslyckande” – hos honom och säkert än mer hos hans lärjungar. Kautsky berättade senare:

Just vid tiden för mitt tredje uppehåll i London (1895) förklarade Engels outtröttligt att de brittiska arbetarnas förkastande av socialismen hängde samman med den engelska industrins monopolställning på världsmarknaden som gjorde det möjligt för kapitalisterna att medge fackföreningarna vissa fördelar. Men nu när mäktiga industrier växte fram i andra länder skulle detta monopol upphöra och motsättningen mellan den organiserade arbetskraften och kapitalet skulle bli hårdare även i England.

Och Kautsky tillade:

Vi väntade oss verkligen mycket mer av krisen. Inte bara den socialistiska rörelsens förstärkning i England utan också kapitalismens sammanbrott (*Zusammenbruch*) i hela världen. Denna förhoppning gäckades. Kapitalismen överlevde krisen trots dess enorma omfattning i tid och rum och trots dess oerhörda intensitet. En ny period av kapitalistisk framgång följde. Men det som nu kom var en i grunden förändrad kapitalism. Den gamla formen av kapitalism hade försvunnit.²¹

Detta är kanske det väsentliga. Den långa krisen gick över och kapitalismen överlevde. Den övervann krisen genom att förändras. Vis av konkurrensens drastiska inverkan på priser och profitmarginaler, reagerade kapitalismen genom att beslutsamt slå in på den monopolistiska utvecklingsvägen.²² Kapitalismen, som hade inträtt i den stora depressionen i sin klassiska 1800-talsform såsom konkurrenskapitalism, trädde vid sekelskiftet ur den med ett radikalt nytt utseende. Det gamla *laissez-faire*-baneret hade tagits ner. I den obegränsade konkurrensens ställe kom åtgärder för att begränsa konkurrensen, i stället för tron på systemets av försynen givna självreglerande kraft trädde avtal om priser och produktionskvoter. Fram till 1870-talet härskade den fria konkurrensen nästan utan att ifrågasättas. I början av seklet har kartellerna redan blivit det ekonomiska livets grund. Det stora affärsuppsvinget efter 1895 och den nya krisen 1900-1903 skedde för första gången helt i tecknet av de monopolistiska kartellerna, åtminstone inom gruv- och stålindustrin.

Frihandeln fick alltmer stå tillbaka för protektionismen. Skillnaden var bara den att medan protektionismen från början hade haft som uppgift att skydda den nationella industrin mot ojämlig konkurrens från industriellt mer utvecklade länder, fick den här gången en helt annan funktion, i själva verket den motsatta. Från att ha varit ”ett medel för att försvara sig mot utländska industriernas inre utsugning” blev den nu ”ett instrument för att erövra främmande marknader för den nationella industrin, från att ha varit de svagas försvar blev den de starkas offensiva vapen”.²³

Lika djupa förändringar ägde rum inom kolonialpolitiken. Under frihandelns klassiska period hade kolonisystemet fått så dåligt anseende att, som Lenin påpekar, även efter 1860 ”var Englands ledande politiker motståndare till kolonialpolitiken och ansåg koloniernas frigörelse och totala självständighet från England som oundviklig och önskvärd”.²⁴ Från och med 1880-talet däremot väcktes en ny känsla för koloniernas ekonomiska värde. Hobson pekar i sitt arbete om imperialismen isynnerhet på perioden från 1884 till 1900 som den under vilken de viktigaste europeiska ländernas största territoriella expansion ägde rum. Afrika, som till 1876

²¹ Engels' *Briefwechsel* a.a. ss. 174-175. Kautskys kommentar till breven är från 1935.

²² W. W. Rostow, *Investment and the Great Depression* i: *Econ. Hist. Review*, maj 1938, s. 158 (citerad av Dobb a.a. s. 312) som observerar att kapitalisterna ”började söka en utväg (på profitkvoternas minskning) i de marknader som säkrades av den imperialistiska expansionen, i tullskydd, i monopol, i företagarföreningar”.

²³ R. Hilferding, *Das Finanzkapital*, EVA, Frankfurt 1968, s. 419.

²⁴ Lenin *Imperialismen som kapitalismens högsta stadium* BoC-Zenit, s. 117 ff.

bara var ockuperat till en tiondel, var vid 1900-talets början till nio tiondelar under utländskt styre.

Effekten av denna substantiella och djupgående förändring i den kapitalistiska utvecklingen är en av de avgörande faktorerna i den ”marxismens kris” som utbryter vid sekelskiftet. Systemet, som efter 1870 tycktes ha kommit in i en fas av lång koma, bortom vilken det borgerliga samhällets slutliga kollaps och socialismens ankomst tycktes skymta nära och påtagligt, hämtade sig plötsligt. Resultatet var en djupgående förändring av bilden av Europa och världen, som totalt krossade de starka förväntningarna om det gamla samhällets omedelbara sammanbrott som hade verkat vara en ”naturnödvändighet”. Eller som Labriola skrev vid den tidpunkt då *Bernstein-debatten* utbröt:

I själva verket finns bakom alla dessa rykten om gräl en allvarlig och väsentlig fråga, nämligen att de glödande, levande, förtidiga förhoppningarna för några år sedan, dessa detaljerade förväntningar med alltför tydliga konturer, nu konfronteras med de ekonomiska förhållandenas mer komplexa motstånd och med den politiska världens förvirrande samband.^{25]}

En ny era av kapitalisk expansion började. Kapitalismen hade återuppstått, djupt förändrad. Och även om den stora depressionen av ekonomerna kom att ”karaktäriseras som en vattendelare mellan två etapper i kapitalismen, en tidigare mer kraftfull, välmående och fylld av orädd optimism, en senare mer ojämn, mer tvekande och enligt någras åsikt redan märkt av senilitet och förfall”,^{26]} var det dominerande intrycket bland de samtida att man inträdde i en ny epok som styrdes av delvis utforskade mekanismer, fylld av dittills oförutsedda svårigheter.

Inte bara Labriola upplevde det på detta sätt. I det nummer av *Neue Zeit* i vilket Kautsky för första gången öppet deklarerade sina meningsskiljaktigheter med Bernstein, hävdade han att förändringarna i det ekonomiska och politiska livet under de senaste tjugo åren hade fört i ljuset aspekter som ännu var dolda på *Manifestets* och *Kapitalets* tid. ”En ny genomgång av våra ståndpunkter och en revision av dem blev följaktligen nödvändig.” Även om han inte delade vare sig metod eller resultat med det som dittills kommit fram i Bernsteins artiklar, gav han ändå denne förtjänsten av att ha pekat på problemet.²⁷

Den osäkra och besvärade attityden inför den nya situationen var allt tydligare ju mer oförsiktig och förtröstansfull optimismen varit några år tidigare. I den äldre generationen komplicerades denna situation ytterligare av den förvirring som inträtt då man kort tidigare förlorat Engels som ledare. ”Jag ser i allt”, skrev Adler till Bebel, ”bara de svårigheter som återstår för oss efter Engels död. Den gamle skulle även ha gjort 'revisionen' lättare i den mån den är nödvändig.”²⁸ Och kort senare när han skrev till Kautsky, tillade han: ”Ni (d.v.s. Bernstein och Kautsky själv) borde tillsammans ha gjort det arbete som var nödvändigt, och fortfarande är det, för att föra partiet från 1847 års ståndpunkt till 1900 års.”²⁹

Under loppet av några få års utveckling framstod alltså den ekonomiska och sociala situationen i ett helt annat ljus: det som någon tid tidigare tycktes vara förspelet till den

²⁵ Jfr med Labriolas brev till Lagardelle fr. d. 15.4.1899 i: Labriola *Saggi sul materialismo storico*, Rom 1964, s. 302.

²⁶ Dobb *a.a.* s. 300.

²⁷ Se L. Amodio i *Scritti a.a.* s. 137. Denna stämning förklarar den positiva reaktionen och t.o.m. den sympati som Bernsteins artiklar i *Die Neue Zeit* först väckte bland många. Ännu i november 1898, d.v.s. efter Stuttgartkongressen där det socialdemokratiska partiet hade fördömt Bernsteins teser, visar t.ex. Labriola sin sympati för dem (se Procacci *Labriola e la revisione del marxismo* in *Annali dell'Istituto Feltrinelli*, Milano 1961, III, s. 268). V. Gerratana har f.ö. noterat i sitt förord till Labriola *Del materialismo storico*, Roma 1964, s. 11, not 1, att Lenin inte hade uppfattat innebörden i Bernsteins artiklar från första början, (se Lenin *Collected Works* Bd. 34, ss. 35-36).

²⁸ Adler *a.a.* s. 268.

²⁹ A.a., s. 353.

”slutliga krisen”, upptäcktes oväntat vara den nya epoken. Och, på samma sätt som när man går över ett vadställe, räcker det med små avvikelser för att människor som handlar tillsammans ska upptäcka skilda perspektiv. När Engels 1895 skriver sitt förord till andra upplagan av *Klasstriderna*, är han optimist. Han menar att kapitalismen oundvikligen går mot en snabb undergång, ”före seklets slut”, medan socialdemokratins uppstigande till makten förefaller honom försiggå ”spontant, ständigt, oemotståndligt, men samtidigt lugnt, som en naturlig process”. Det bildar en ram där allt tycks vara en komplott för den etablerade ordningens förestående sammanbrott, till och med den ”lagliga ordningen” som bourgeoisin fått till stånd. År 1896 har vi däremot bara en tveksam, ”besviken” och förvirrad Bernstein som nu endast kan tänka ut taktiken, dagens ”rörelse”, rutinen; han förstår inte längre meningen med ”slutmålet” (*das Endziel*).

Båda två, Engels och Bernstein, uppfattar samma företeelser, båda ser hur karteller och truster uppstår. Men de gör av dessa iakttagelser motsatta tolkningar. I den långa redan citerade noten av Engels till Marx' behandling av aktiebolagsfrågan talar Engels om ”nya former för den industriella organisationen som utgörs av aktiebolag upphöjda till två eller tre”. I varje land, skriver han, ”grupperar sig en viss sektors stora industrimän i en kartell för att reglera produktionen. En kommitté bestämmer den mängd som varje företag ska producera och fördelar beställningarna. I vissa fall har även internationella karteller förekommit, t.ex. mellan tyska och engelska järnproducenter”.³⁰ För Engels betyder denna kapitalistiska kartellisering och den ”reglering” av produktionen som den innebär, systemets nu nära förestående borttynande, slutet på den fria konkurrensen såsom kapitalismens grundval. Bernstein däremot anser att kartellerna och ”regleringen” betyder att en *ny* kapitalism är på väg, det innebär för honom att kapitalismen så att säga har fötts på nytt, att den har lärt sig att överbrygga sina gamla fel (anarkin) genom att ”reglera sig själv”. Alltså, menar han, är kapitalismen förmögen att överleva oändligt. Kautsky noterar skarpt³¹ att Bernstein tiger om kartellerna när deras förekomst bekräftar den inträffade kapitalistiska koncentrationen och alltså talar ”för Marx”, men är beredd att ta upp dem när de ska vittna ”mot Marx”.

Skillnaden mellan Engels och Bernstein härrör främst från deras olika uppfattningar om den historiska rörelsen. När det gällde att inse och varna om att tiderna höll på att förändras måste man erkänna att Bernstein var före Engels, Kautsky och alla de andra. Insikten om att man stod inför en ny situation var hans stora fördel och styrka. Och trots att hans försök att belysa de senaste faserna i kapitalismens utveckling var vetenskapligt irrelevanta, ger hans föregripande analyser, trots sin arkaism, sken av att vara närmare Lenins och Hilferdings generaliseringar än Kautskys och Plechanovs analyser, just för att han så snabbt presterade en tolkning av den nya kursen och inte så mycket på grund av själva tolkningen. Aktiebolag, karteller och truster, splittring mellan ”ägande” och ”kontroll”, stigande ”socialisering av produktionen”, ”kapitalets demokratisering” o.s.v., viktiga teman i Bernsteins texter, finns också med i Hilferdings *Finanzkapital* och Lenins *Imperialismen ...*: Det innebär att de mest effektiva svaren på Bernstein slutligen står att söka i just dessa skrifter.

³⁰ Marx, *Kapitalet, Tredje Boken, Andra avdelningen*.

³¹ Kautsky, *Bernstein* a.a. s. 80.